

BALÁZS GÉZA

Önjáró technika a kultúrában és az oktatásban?

A művészet halála vissza-visszatérő gondolat, mivel az újabb és újabb technológiák megváltoztatják az embert s vele együtt a művészetet. Elmúlását egyesek már a sokszorosítás megjelenésével hozták kapcsolatba, mások az avantgárdban vagy az öncélúságban látták és látják a művészet végétét.

•

Neumann János matematikus, a számítógép elvi alapjainak kidolgozója, valamint munkatársai már korán fölvetették a kérdést, hogy kiterjeszhető-e a gondolkodás és az értelem fogalma a gépekre. Szigorúan ragaszkodva az értelem eredeti szótári jelentéséhez, mesterséges értelem (intelligencia) valószínűleg nem létezik. Az értelem: (1) „A megismerő tevékenység legmagasabb foka, a logikus gondolkodás képessége.” Ez pedig az emberhez kötött tevékenység. Tovább- vagy átvitt értelemben azonban mégiscsak lehetséges értelmet találni nem emberi jelenségekben, például: (2) „A dolgokban, eseményekben fölfedezhető logikus összefüggés. Valaminek az értelmes célja.” Példa: Nincs értelme a huzavonának.¹ És további jelentések is elképzelhetők. Vagyis – bár talán berzenkedünk az értelem emberi vonatkozásainak megvonásától – az értelem tárgyiasulása már korábban megtörtént, így nyelvileg nemcsak (emberi) értelemről, hanem egyéb, így mesterséges értelemről is beszélhetünk. Ahogy korábban is már szó volt kihelyezett memóriáról,² kihelyezett értelemről, mesterséges, elektronikus agyról.³

Minden technológia (nem önmagában technikai eljárás vagy módszer, hanem a technikai eljárások, módszerek elmélete) valamilyen módon hat az emberre. Ezt nevezzük McLuhan nyomán technológiai determinizmusnak. A technológiák (műszaki lehetőségek) ember alkotta, társadalmi termékek, és már korábban is visszahatottak az emberi folyamatokra. A legfontosabb hatás ezek közül az, hogy megváltoztatták az emberi érzékelést, McLuhan szavaival: „ha az új technológia egy vagy több érzékünket kiterjeszti a társadalom rajtunk kívüli világába, akkor abban a kultúrában érzékeink között új arányok fognak megjelenni”,⁴ s ha új érzékelés alakul ki, akkor új tapasztalat, új tudás, új gondolkodási mód. Csak példaként: a kép- és betűírás, a nyomtatás, a sokszorosítás a hallási-tapintási teret látásivá (vizuálissá) alakította át, és „szekvencialitásával, linearitásával hat a gondolkodásra”.⁵

A kulturális (technológiai) változás hatására tehát kiterjed vagy visszaszorul az érzékelés egyes területeken, és ezzel az emberi értelem tartalma is változik. Természetesen fontos néhány megszorítást tenni. Amennyiben az értelemnek mint legmagasabb szintű szellemi képességnek része az érzélemvilág (és úgy gondoljuk, hogy az), akkor éppen ezen a területen, tehát a lelki élet, az érzelmek, a társas kapcsolatok terén aligha beszélhetünk „mesterséges” értelemről. Olyan, csak az emberre jellemző alapvető viselkedési jegyekre gondolunk, mint empátia, szeretet, odaadás, áldozatkészség, önfeláldozás, kötelességvállalás, a tevékenységben megtalált öröm, szenvedély, egyéni-közösségi célok, amelyek „gépiesítése” (algoritmizálása) elképzelhetetlen.

Előadás formájában elhangzott az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet *A művészettel nevelés szerepe a mai magyar társadalomban* című konferenciáján 2024. november 14-én a Pesti Vigadóban.

Két fogalmat külön kiemelendőnek tartunk a kimondottan emberi érzemvilágból. Az altruizmus, azaz az önzetlenség, amely a segítségnyújtástól az önfeláldozásig terjedő, a közösség számára előnyös, ám az egyén számára adott esetben hátrányokkal járó magatartásforma. A homo sapiens evolúciós előnyét az önfeláldozók, a parokiális altruisták biztosították; ennek csoportközi folytatói a kiterjesztett altruisták (hősök, példaképek).⁶ A másik az entuziazmus, amely az érzelmi azonosulásból, nagyfokú szellemi élvezetből fakadó önfeladott gyönyörűség, lelkesültség, rajongás. Körébe sorolhatunk olyan jelenségeket, mint az epifánia (megrendülés, elragadtatás, konkrétan szerelem vagy elbűvölő látvány), a katarzis vagy katartikus élmény (átélés, megtisztulás), illetve a flow (egy cselekvés vagy esemény magával ragadó élménye). Ráadásul ezek össze is kapcsolódnak, ahogy Szabó Márton írja: „nemcsak a műalkotások élményszerű, katartikus átélése rendelkezik epifanikus jelleggel, hiszen ilyen események a mindennapokban is megtörténnek... És ilyen epifanikus átélések révén gyarapodnak tapasztalatokban, lesznek például bölcsőbbekké” az emberek.⁷ Hogy mennyire összetett jelenségek ezek, példaként Hamvas Béla gondolatát idézem az entuziazmusról: „Milyen furcsa mámor ez! Azt még valahogyan értjük, hogy valaki mámoros lesz, mondjuk, a hatalomtól és a vértől és a vagyontól, és, mondjuk, a szépségtől is, ha valaki entuziazmusba esik, és beleőrül a hatalomba vagy a vérengzésbe vagy a gazemberségbe, mondjuk, a muzsikába vagy a költészetbe vagy a gondolkodásba, még azt is értjük, ha valaki aszkéta lesz és böjtöl és imádkozik és a pusztába vonul vagy tanít.”⁸

Az emberi nyelv fejlődése egészen új korszakhoz érkezett. Valamikor – talán egymillió vagy ötszáz ezer éve, senki nem tudhatja pontosan – elkezdett kialakulni alapvető szükségletekből, mutogatásból, őshangokból, zenei megnyilvánulásokból az artikulált emberi beszéd, amelynek legfőbb jellemzője az absztrakció, vagyis a jelentések átvitelének lehetősége. Legalább egymillió éves fejlődés vezetett el a talán ötven-száz ezer éve már a maihoz hasonlítható artikulált beszédhez. Nem túl régen – talán öt-hétezer éve – éppen a memória, a hagyományörzés kapcsán vetődött föl a beszéd rögzítésének lehetősége, az írás.

A 19. század második felében lehetővé vált a beszéd továbbítása (telefon) és rögzítése (gramofon), de ezeknek a technikáknak a finomodása és tömeges elterjedése csak a 20. században vált lehetségessé. A továbbított és rögzített beszéd Walter Ong meghatározása szerint már nem természetes beszéd, hanem ún. másodlagos szóbeliség.⁹

A másodlagos szóbeliség mintájára az informatikai fordulat során spontán módon létrejövő, alakuló új írásbeliséget másodlagos írásbeliségnek neveztem el. Ezzel egy teljesnek látszó rendszer jött létre. De már ennek áttekintésekor sejthető volt, hogy további nyelvi-kommunikációs létformák jöhetnek létre. A mesterséges intelligencia hatására a beszéd- és írásmanipuláció, vagyis a gép által létrehozott beszéd és írás teljesen új minőséget jelent. Ennek a nevének még nem találtuk ki, korábban a rendszerszerűség miatt a harmadlagos beszéd és harmadlagos írás terminust javasoltam.¹⁰

A számítógépes beszéd létrehozás (beszédgenerálás, szintetizált beszéd) lehetősége immár a szóbeliség harmadik létformájának számít. Ennek is két változata van: az egyik betáplált, meglévő készletből gazdálkodik; a másik pedig már maga „értelmezi” és állítja össze a szöveget. A harmadlagos szóbeliséghez tartoznak az élőszavas fordítóprogramok. Megvalósulni látszik egy korábbi előrejelzésünk: az online fordítóprogramok esetleg kiszorítják a nyelvtanulást – ami jelentős időmegtakarítást, kényelmet eredményezhet ugyan, másrészt viszont a „más” gondolkodásmódok, világnézetek, sőt (talán) emberek megismerésének elmaradását.

A számítógép által fogalmazott szöveg (szövegenerálás) az írásbeliség új létformáját, a harmadlagos írásbeliséget jelenti. 2023-ban robbant be a köztudatba a chatGPT, amely képes megadott kérdésekre, utasításokra írott szöveget létrehozni. A program könnyűszerrel emeli ki a lényegét egy hosszú szövegből, ezáltal alkalmas lehet vázlat- és kivonatkészítésre (emlékeztetők, jegyzőkönyvek esetében nagy igény lehet rá). A szövegeneráló program akkor teljesít jól, ha

minél közhelyesebb egy műfaj. A program képes egy adott szerző stílusában írni. Megírták vele Madách *Tragédiájának* XII. és feledik színét. (Tegyük hozzá, hogy hagyományos, azaz elsődleges írásmódban Karinthy Frigyes is megírta már a Tizenhatodik szint.) A folytatás lényege, hogy a szkeptikus embereket Lucifer próbálja meggyőzni a mesterséges intelligencia mindenkifelettségéről, ők azonban nem engednek a csábításnak. Végül az Úr tesz rendet a káoszban, kijelöli a feladatokat, az emberek pedig tovább keresik a helyes utat.¹¹ A XII. és feledik szín megjelölés utal arra a jövőre, amely talán afelé vezet, hogy az emberre még annyira sem lesz szükség, mint a falanszterben, hiszen a gép elvégez helyette minden hasznos munkát.

Az egykorvált és a mai emberi (azaz homo sapienstől eredő) étellel, értelemmel, teremtő kultúrával együtt születő művészet végéről (haláláról) már többször értekeztek. Hegel szerint: „a művészet – legmagasabb rendű meghatározása értelmében – számunkra már a múlté, és azé is marad...” Walter Benjamin német filozófus szerint a művészet halála a sokszorosított műalkotás, amit nem vesz komolyan sem a művész, sem pedig a befogadó. Wolf Lepenies szerint (a technológiák eredményeként) az avantgardisztikus bomlásformák, a játék a médiummal, az öncélúság jelenti a művészet halálát. „Az emberiesült gépek és elgépiesedett emberek által benépesített jövő maga alá temetheti az értékeket...” – írja Csepeli György.¹² Ez lesz a szingularitás, más szóval a poszthumán világ. „A szingularitás az evolúció új szakaszát hozhatja el... A komplex, sokértelmű, változékony világban a művészet lehet az ellenálló képesség fő forrása.” A poszthumán vészterhes jelző eredeti értelmét érdemes föl idézni: ember utáni. Bár bizonyos művészeti ágakra nézve óriási a kihívás, talán nem is távoli a művészet halálának vagy legalábbis egyes művészeti ágak halálának jövődőlése.

JEGYZETEK

¹ Magyar értelmező kéziszótár, főszerk. PUSZTAI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2003, 322.

² Szűts Zoltán, *A digitális pedagógia elmélete*, Akadémiai, Budapest, 2020.

³ (McLuhan 2001: 46; Balázs 2023: 16, 38, 109, 161, 165, 181. stb.)

⁴ Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*, Trezor, Budapest, 2001, 55.

⁵ BENCZIK Vilmos, *A Gutenberg-galaxis margójára*, = McLuhan, *i. m.*, 2001, 319–331., 321.

⁶ CSEPELI György, *Értékek ébresztése*, Kocsis, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, h. n., 2023, 198–200.

⁷ SZABÓ Márton, *A mindennapi élet poétikai valósága. Társadalomtudományi értekezés*, Osiris, Budapest, 2022, 153.

⁸ HAMVAS Béla, *Karnevál*, 1–3, Medio, Szentendre, 1997, III., 102.

⁹ Walter J. ONG, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Methuen, London–New York, 1982.

¹⁰ BALÁZS Géza, *Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán*, Ludovika Egyetemi, Budapest, 2023, 85., 102., 129.; ARATÓ Balázs, BALÁZS Géza, *The communicative-linguistic modes of artificial intelligence with a focus on justice*, Magyar Nyelvőr 148. 2024: 601–617.

¹¹ BALÁZS Géza, *Harmadlagos beszéd és írás. A mesterséges értelem kommunikációs-nyelvi létmódja* (megjelenés alatt a Szabad Piac című folyóiratban), 2024.

¹² CSEPELI, *i. m.*